

KOVÁCS BARNA

SEHOL VILÁG

„Mindent tudok, mindent értek.”

DRAGOMÁN GYÖRGY: HOMOK

■ Az év szavának 2018-ban a justice-t választották, az elmúlt években a post-truth (2016) és a fake news (2017) nyert.¹ A fordítással eleve baj van, a truth csakúgy, mint a justice, a sajtóban az igazság jelentését kapta. Nemcsak a jelentés, hanem a jelenség is fontos. A jelenség arra utal, hogy folyamatosan az igazság, a hamisság, az álnokság, az igazságosság kérdése tematizálódik, túlteng a hiány vagy a többlet formájában. A hírvilág, a feltételezett igazságérték, a társadalmi igazságosság konszenzusai elvesztették érvényességüket. Hogyan igazodunk el ebben a világban?

Az általános vonatkoztatási keretek töredezettsége az összeesküvés-elméletek és a disztópiák termeléséhez vezetett. A konspirációs teória nem aprózza el a válaszokat, a széteső, rendkívül összetett kérdéseket egy „mestervágással” megoldja, és megalkotja a fehér-fekete világot. Ilyen értelemben nyilvánosan nem vállalható, tudományos értéke minimális, alapvetően a paranoia kóros eseteként van számon tartva, mégis a legkülönfélébb helyeken talál táptalajra. Az érvelési hiba egy komplex változatát képezi, amely nemcsak a gondolkodásnak, hanem a képzeteknek is rövidre zárt formája. A disztópia fogalma azért kerül előtérbe, mert a különféle sejtések szerint vagy már benne élünk, vagy egészen közel jutottunk a határhoz. E sejtés a technológia, a politikai, kulturális, katonai, gazdasági hatalom valamely szereplőjének

Van-e olyan elmélet,
amely semmilyen
érdeket ne szolgálna?

vagy ezek keverékének a hegemoniájára történő utalással van alátámasztva. Mindkét esetben a félelem, a bizonytalanság, a bizalmatlanság jele mutatkozik meg valamilyen hatalmi formával szemben. A társadalmi imaginárius fékevesztett formáiként tekinthetjük őket, amelyek többé-kevésbé tudatosan bejárják a közbeszédet, a közgondolkodást. A társadalmi imaginárius ebben az összefüggésben a konkrétumról, a praxistról szóló elméleteket, reprezentációkat, képzeteket jelenti.

Milyen értelemben helyezhető egyáltalán a disztópia és a konteó fogalma egymás mellé? Ha az orwelli disztópiára gondolunk, akkor azt mondhatjuk, hogy az 1984-ben megvalósul egy konspirációs ötlet, a Nagy Testvér vezetésével. A cím egy időpontot és nem egy helyet vagy nem-helyet (az utópia jelentése szerint) jelöl, amely idő világát átszövi a gondosan megtervezett összeesküvés az individuum, a szabadság, a szerelem felszámolására és teljes megtörésére, az emberi eltüntetésére. Vagyis valami, ami a humánusról felépített képtől nagyon távol esik, amiről nem is lehet eldönteni, hogy gonosz-e vagy jó, annyira más, kiterjeszti hatalmát az emberre, felszámolva azt. Dragomán Györgynek a *Homok* című elbeszélésében szintén működik egy hasonló logika. Van egy intelligens rendszer, amely megtalálja a rést rajtam, és fokozatosan beszívárog, elönt, megsemmisít. Éppen azért nem tudok ellenállni, mert nem tudok vagy nem akarok lemondani valakiről, akit elvesztettem, vagyis nem akarok lemondani az engem emberként meghatározó vonásról. A veszteséggel járó gyászidő részébe férkőzik be, és hatalmasodik el rajtam. Egy összeesküvés hálójába keveredek, egy disztópikus világba, amelyet az ember teremtett, és amely képes felszámolni őt.

A konteó és a disztópia közel áll egymáshoz, ugyanakkor hatalmas távolság van közöttük. A disztópia használhatja az összeesküvés-elméletet mint formát, de ezt képletesen teszi. A konspirációs teória aktuálisnak tűnő kérdésekre keresi a választ, amelyeket minden kétséget felülmúlóan megtalál, térben és időben azonosít. Egyszerűen azt kívánja elénk tárni, ami van, eközben a valóságot ellehetetleníti. A „rabul ejtett értelem” iskolapéldája, amely saját szabadságát a szabadság tagadásából és más elgondolási lehetőségek elutasításából nyeri. A disztópia a lehetetlen lehetőségét vetíti elénk, amelynek nincs konkrét időbelisége vagy térbelisége. A disztópia ilyen értelemben a hagyományos összeesküvés-elméletek ellen hat. Bár jelen van a kiméra, a lehetetlen, az értelmetlen megmutatkozik, ez képzeletként annak az elgondolására sarkall, hogy mi van, és mi jöhet még. A konteó képviselője azt állíthatja, hogy ő nem disztópiát mond, hanem egy jelen lévő valóságot. Mégis az összeesküvés-elméletek talán legjobb ellenszere a disztópia, mivel mindent megkérdőjelez, kifiguráz, és e módszernek a konteó bizonyossága sem tud ellenállni. A disztópia figyelmeztetés a lehetetlen közelségére, a képzelet meghaladja a konspirációs elméletnek a valósághoz való görcsös ragaszkodását.

A konteó és a disztópia mellett az ideológia és az utópia mint a társadalmi imaginárius képviselői nyújtanak lehetőséget a fogalmaink árnyalására. Az utópia és a disztópia kapcsolatát nem kell igazolnunk. Ha nem az „aranykorról”, akkor egy „kisiklott” jövőről beszélünk. Az ideológia és az utópia meggyengülése egy konszenzus hiányát jelöli arról, hogy hol tartunk, és hova tartunk. Ez szintén a konteók megerősödéséhez vezet. A konteó és az ideológia alapintenciójában láthatunk valami hasonlót. Mindkettő szerint van

egy valóság és egy ezt kifejtő elmélet, ami leírja a világ működését. Viszont míg az ideológia a hatalom megalapozására törekszik, a konteó a mindenkori hatalom megkérdőjelezője.

Az ideológia–utópia, konteó–disztópia fogalmak egymásnak feszülnek, közös kutatás témájává tenni nem igazán lehet őket, és ennek több oka is van. Az ideológia és az utópia hagyományosan különböző területekhez tartoznak, és céljaikban is gyökeresen eltérnek. Általában pejoratív jelentésben vannak használva, és legtöbbször valaki másra vannak vonatkoztatva. Egy velünk szemben álló személy vagy közösség bizonyos elveknek engedelmessé, különféle tetteket hajt végre, vagy különféle álláspontokat hangoztat, egy nem létező világban él, stb. Általános értelemben az ideológia egy közösség gazdasági, politikai, etnikai stb. érdekeinek a tudatos vagy kevésbé tudatos kifejeződése, amely egy történelem nélküli formában gyökerezik, és célja a változásokkal szembeni ellenállás vagy éppen e változások megvalósítása. Jelen összefüggésben az ideológia egy világnézetet jelent, egy világrendet, amelyre szükségünk van az eligazodáshoz, ugyanakkor e szemléletmód természetét szerint csak részleges lehet, miközben a teljesség igényével lép fel, az egyeduralom megteremtésére és az alternatív szempontok megszüntetésére törekszik.

Az ideológia anonim, abban az értelemben, hogy az -izmus egy kollektív szerzőséggel bír. Az utópia ezzel szemben egy személy nevéhez kötődik. Meghatározásában szokás hangsúlyozni, hogy egy jobb társadalom elérésének álmát vagy gondolatát foglalja magában. A negatív megítélés abból származik, hogy az ideológia egy torzítási folyamatot jelöl, amelyben az egyén nem képes vagy csak részben képes számot adni a helyzetéről. Az utópia mint társadalmi álmodozás nem törődik egy új társadalom felépítésének a szükségszerű lépcsőfokaival, a képzelet világában él.

Azt mondhatnánk, hogy az ideológia és az utópia egy feszültségteret alkot. Mannheimot és Ricoeurt kivéve nem jellemző e két fogalom párba állítása.² Azonban érvelhetnénk amellett is, hogy e két fogalom kapcsolatba állítása termékeny. Ricoeur az ideológia és utópia dialektikáját írja le, amelyben az ideológia túlkapásait az utópia hivatott korrigálni. Mannheim esetében az ideológia és az utópia közös alapját egy hiány fogja képezni, ugyanis egyikük sincs „fedésben” a „valósággal”.

Ricoeur az ideológiának három alapvető vonását különbözteti meg: disztorzivitás, legitimálás, integrálás. Az első jellemző a marxi értelmezésből származik. Lényegében itt nyer az ideológia negatív meghatározást. Magának a fogalomnak az eredete Destutt de Tracy nevéhez fűződik, aki ideológiának nevezi a grammatikát és a logikát. Az emberi gondolkodás kutatása volt a célja, anélkül, hogy valamilyen transzcendenciára hivatkozna. A fogalom tehát eredeti jelentésének megfelelően az elvek tudományát jelöli. A pozitív konnotáció megváltozásához köze van Napóleonnak, aki az ideológusokat megrója túlzott elméleti érdeklődésük miatt. Ricoeur Marx értelmezését az ifjúkori munkákra alapozza, ahol az ideológia nem a tudománnyal, hanem a valós élettel áll szemben. Marx Feuerbach-tézisére alapozva arra a következtetésre jut, hogy az ideológia egy disztorzió, ami a fordítotttságban fejeződik ki. Feuerbach szerint a vallás a valóság fordított visszatükrözése, Marx ezt az elvet az ideák világának egészére vetíti ki. Az ideológiai kritika tehát egyfajta realizmusból indul ki, a gyakorlati élet realizmusából, ahol a praxis

az ideológia ellentéte lesz. A feladat ezek után a dolgoknak a helyre tétele, vagyis a megfordítás visszafordítása lesz.

Az ideológia torzított képet mutat a valóságról, a valóság és a róla alkotott képzeleteink nem esnek egybe, nem egyeznek meg. Viszont az ideológia általánosításából az következik, hogy immár semmilyen elmélet nem térhet ki az ideológia gyanúja alól. A Mannheim által megfogalmazott paradoxon éppen erre a tényre hívja fel a figyelmünket. Van-e olyan elmélet, amely semmilyen érdeket ne szolgálna? A konteók motivációja szintén a „kinek az érdeke” kérdés túllícitálásából származik, amire az előgyártott válasz nem fog meglepetést okozni. Itt még inkább szembeötlő a belső paradoxon: vajon a konteó mögött milyen összeesküvés áll? Vagyis az összeesküvés-elmélet létrehozása és terjesztése önmagában egy összeesküvés műve lehet.

Az ideológia torzító hatása mellett Ricoeur Weberre támaszkodva kiemeli az ideológia legitimáló szerepét. Semmilyen hatalom nem képes uralkodni pusztán erőszakkal. Szüksége van arra, hogy a társadalom elfogadja az adott rendszert. A „kormány” és a „kormányozottak” között eredendően jelen van egy hiány. A vezetés részéről megfogalmazott követelés és a tömegek bizalma sohasem esik egybe. A politikumban az ideológia legitimitást nyújt a hatalomnak. A konteó célja ebben az összefüggésben a hatalom legitimitásának a megkérdőjelezése. Ilyen értelemben a konteónak lehet pozitív vonása is, hiszen a hatalom sohasem bízhatja el magát annyira, hogy a gyanakvó tekintetek ne feltételezzenek túlkapásokat.

Az utolsó jellemvonás az integrációra vonatkozik. Geertz eredményeire és saját kutatásaira hivatkozva Ricoeur leírja a társadalmi élet szimbolikus rendszerre utaltságát. Az ideológia ahhoz a szükséglethez köthető, amellyel minden közösség szembesül, amikor számot ad önmagáról. Egy szimbolikus megalapozásról van szó, amely a társadalmi gyakorlatban ugyanaz a dinamikus erő lesz, mint ami a motiváció az egyén életében. Ez a dinamizmus az ideológia egyszerűsítése és sematizálása révén őrződik meg. Az ideológia értelmező kódrendszerében eleve benne élünk és gondolkodunk, nem létezik egy olyan külső megfigyelés, amellyel értelmezni tudnánk. Ebből a reflexió nélküli állapotból következik az ideológiai gondolkodás késése és folyamatos szükséglete a látóköre tágítására. E leírás alapján Ricoeur arra következtet, hogy az ideológia a társadalmi létezés meghaladhatatlan jelensége, amennyiben a társadalmi valóságnak mindig van egy szimbolikus konstitúciója, és magában foglalja a társadalmi kötődések értelmezését a képek és reprezentációk révén. Ebben a tekintetben a konteó „lebutít”. Minél gyengébb egy ideológia kidolgozottsága, annál erősebben jelennek meg rajta a konteó jellegzetességei, amelynek a vadhajításai az integráció tökéletlenségéből bújnak ki, a homályos pontokból, hipotézisekből, amelyek gyanakvársra adnak okot.

Visszatérve Mannheim paradoxonára, ez csak úgy lesz túlléphető, ha elfogadjuk az ideológia esetében a részleges tudás lehetőségét. Mannheim egy olyan rendszerre gondolt, amelyben megjelenik minden lehetséges jelentés, a valóság ezáltal teljes fedésbe kerül. E paradoxon a konteó esetében megmarad, mivel itt nincs részleges igazság, az egész megragadásáról szól.

Milyen viszonyt találhatunk az előzőekben felvázolt ideológia jelensége és az utópia között? Az utópia mint „sehol-hely”, tovább fokozva azt is mondhatjuk: „semmikor-idő”, egy olyan feltétlen lehetőséget teremt a gon-

dolkodásnak, ami minden szokásos vonatkoztatástól megszabadít. Az ideológia és az utópia egyaránt a képzelettel hozható összefüggésbe. Ricoeur párhuzamba állítja az ideológia és az utópia jellemzőit. Az ideológia integráló szerepe fenntartja a csoport identitását. Az utópia ebben az esetben a lehetőségek feltérképezésére irányulhat. Az ideológia szűklátókörűségét a meg nem látott jövő felé irányítja. Míg az ideológia legitimálja a hatalmat, az utópia megkérdőjelezi ennek a feltétlenségét. És ahol az ideológia mint dísztorzio működik, az utópia mint kiméra, mint a valóságtól elszakadt elme jelenik meg, vagyis disztópiává alakul.

Az ideológia és az utópia így kiegészíti egymást egy dialektikus kapcsolatban. Az ideológia képtelen a valóságot megragadni, az utópia nyújt számára lehetőségeket, amelyekkel korrigálhatja torzításait. Ugyanakkor a legitimitás és az integritás révén egységes értelmezési alapot és keretet kínál egy világképnek. Ilyen értelemben az ideológia és az utópia szerepe az egységes világ képzetének a megalkotása.

Amennyiben felerősödik a torzításból származó csikorgó hang, megkérdőjelezhető a legitimitás alapja, vagy kétségessé válik az integritás, beszűremlik az összeesküvés-elmélet és a disztópia. Az összeesküvés-elmélet ott lapul az ideológia mögött, és amennyiben nem sikerül általánosítani, elvonatkoztatni, egyetemes értéket létrehozni, felemészti azt. Az utópia szintén karöltve jön a disztópiával mint azzal a változattal, amelyet el akarunk kerülni. A Ricoeur és akár a Mannheim által leírt ideológia–utópia dialektika formailag naivnak tekinthető, mivel nem vette figyelembe az igazán negatív változatokat, eleve adott egységes világnézetet feltételez, így nem tud számot adni a társadalmi imaginárius zabolátlan működéséről.

Az ideológia vagy elcsökevényesedett formájában az összeesküvés-elmélet, és az utópia által nyújtott „tudásnak” határt a disztópia „nem tudása” szab, ahogyan Villon balladájában a „mindent tudok” végét a „csak azt nem tudom, ki vagyok” képezi.³

■ JEGYZETEK

1. Számos módszertan és intézmény van az év szava listák mögött. A 2018-as adatot a Merriam-Websterre hivatkoztam. <https://www.merriam-webster.com/words-at-play/word-of-the-year-2018-justice/justice>
2. Mannheim Károly: *Ideológia és Utópia*. Atlantisz, Bp., 1996; Paul Ricoeur: *L'Idéologie et l'Utopie*. Éditions du Seuil, Paris, 1997.
3. François Villon: *Apró képek balladája*. In: *A szegény Villon tíz balladája és A szép fegyverkovácsné panasza*. (Ford. Szabó Lőrinc) Bisztrai Farkas Ferencz, Bp., 1931.